

Michał Malinowski

Sentencje (gnomy) Pseudo-Fokylidesa na tle Pisma Świętego

Studia Theologica Varsaviensia 44/2, 171-192

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MICHAŁ MALINOWSKI

SENTENCJE (GNOMY) PSEUDO-FOKYLIDESA NA TLE PISMA ŚWIĘTEGO

Sentencje czyli z grecka „gnomy” Pseudo-Fokylidesa to zbiór 230 heksametrów, który trudno przyporządkować gatunkowo. Jest on stylizowany na jońszczyzną Fokylidesa, jednego z tzw. Siedmiu Mędrców. „Prawdziwy” Fokylides żył w VI wieku przed Chrystusem, a z jego twórczości dotarły do naszych czasów jedynie nieliczne fragmenty¹. Jednakże imię to cieszyło się tak wielkim poważaniem, że nieznanemu autor-redaktor żydowskiego pochodzenia ułożył wspomniany zbiór heksametryczny i podpisał go imieniem Fokylidesa.

Kwestie istotne przy omawianiu „gnom” to: autorstwo i data powstania; zależność od pisarzy biblijnych i nie-biblijnych greckich; cel przyświecający redaktorowi. W niniejszym artykule znajdzie się krótka nota co do tych problemów egzegetycznych oraz przekład zbioru na język polski opatrzone odpowiednimi odnośnikami do Pisma Świętego, jak również niektórych innych dzieł wraz z krótkim komentarzem. Na końcu podaję orientacyjną literaturę przedmiotu.

Uczni powszechnie opowiadają się dzisiaj za żydowskim autorstwem *Sentencji*. Ostatnim, który bronił autentyczności pseudonimu był F. Dornseiff², lecz po ukazaniu się monografii J. Bernaysa (por. *Wybór literatury*) dyskusja co do autorstwa obejmowała już jedynie jego przynależność do religii żydowskiej bądź chrześcijaństwa. Ostatecznie przyjmuje się, pomimo pewnych wahań, że autor nie był jednak chrześcijaninem.

Za prawdopodobne miejsce powstania zbioru uznać można chyba Aleksandrię, a to na podstawie zakazu z w. 102, gdyż jest to jedyne miasto, o którym wiemy, by dokonano tam sekcji zwłok. Trudno sobie wyobrazić, by mogły Sentencje powstać

---

¹ *Łiryka starożytnej Grecji*, red. J. Danielewicz, Warszawa-Poznań 1996, wyd. I, s. 456.

² Nie jest to oczywiście (nie tylko z racji objętości artykułu, lecz także obiektywnych możliwości – wielość wątków!) ani celem, ani roszczeniem autora, by dokonać pełnego przeglądu takich powiązań. Z tej samej racji nie odnoszę się do związków ze starożytnymi szkołami filozoficznymi.

³ *Echtheitsfragen antik-griechischer Literatur. Rettungen des Theognis, Phokylides, Hekateios, Choirilos*, Berlin 1939.

poza większymi centrami; przypomnijmy, że od czasów podboju Aleksandra Wielkiego całe niemal życie kulturalne toczyło się w dużych miastach jak to nazwane jego imieniem. Tam tylko bowiem wykształcenie językowe, stojące na wysokim poziomie (Biblioteka Aleksandryjska), mogło umożliwić tak umiejętną falsyfikację.

W zbiorze odnaleźć można (w niektórych przypadkach są one tutaj wyliczone) 15 słów lub form fleksyjnych nie poświadczonych przed pierwszym wiekiem przed Chrystusem, co każe umieszczać *terminus ante quem* w tym właśnie wieku. Wśród uczonych panuje powszechna zgoda, iż nie należy przesunąć tej daty poza II wiek po Chrystusie, poza tym niezaprzeczalne związki z najbardziej aktywnymi nurtami literackimi stoików w czasach wczesnorzymskich pozwalają przesunąć tę cezurę do pierwszego wieku po Chrystusie. Ponieważ zaś z innych źródeł wiadomo, że między Żydami a Grekami najlepsze stosunki panowały między 30 rokiem przed Chrystusem do ok. 40 roku po Chrystusie, do przyjęcia wydaje się datacja van der Horsta między rokiem 30 przed Chrystusem a 40 po Chrystusie.

Jeśli zaś chodzi o cel, który przyświecał kompilatorowi, starają się go odsłonić kolejne monografie. Trudno zatem rozstrzygnąć, czy jest to utwór *stricte* propagandowy, skierowany ku poganom, by ich nawrócić, czy wewnątrz-żydowski poemat szkolny, czy też coś w rodzaju ćwiczenia retorycznego nauczyciela z Aleksandrii. J. Riand⁴ stwierdza, iż autor zbioru mógł pisać tonem „wspólnym” dla Żydów i wszystkich innych, których wiązały prawa „noachickie”, czyli to, co stało u początków pojęcia prawa naturalnego.

Podstawą przekładu jest wydanie Pascale Deron (por. *Wybór literatury*). Cytaty z Pisma Świętego za piątym wydaniem Biblii Tysiąclecia względnie za tekstem sugerowanym (LXX, Vulgata). W notach wymieniono wersety biblijne pokrewne treściowo lub formalnie wierszom *Sentencji*. Jeśli chodzi o dłuższe fragmenty Pisma Świętego spokrewnione z tekstem badanym, wyliczyć należy: Wj 20-23, Kpl 18-20, Pwt 5, 27, Tb (nacisk na grzebanie umarłych, rozdział 4) oraz Ef 5, 22-6, 9 i Kol 3, 18-4, 1 (tzw. zasady życia domowego (Haustafeln)). Formułą przepisów mądrościowych *Sentencje* są najbliższe Księdze Syracha.

SENTENCJE PSEUDO-FOKYLIDESA

Prolog

Zdradza on nie tylko autora epoki hellenistycznej (wiemy to na podstawie stosowania zaimków), lecz także wybornego znawcę sposobu pisania w gatunku, jaki ob-

⁴ Por. *Wybór literatury*.

rat. Pieczęć (w. 2), którą niektórzy uczeni chcieli usunąć z dziełka, wydaje się być jego integralną częścią, za czym przemawia już sam dialekt joński. Słowo *buleuma* ('postanowienie') niewątpliwie odnosi się do Tory, zaś stopień najwyższy przymiotnika *sophos* ('mądry') jest odbiciem tradycji mądrościowej izraelskiej, gdzie za najmądrzejszego z ludzi uchodził Salomon. Kuszące wydaje się być objaśnienie takiej formy przydawki przez polemikę z samoświadomością Sokratesa w dialogach platońskich. W niektórych rękopisach brakuje tych dwóch wierszy, stąd niektórzy uczeni (jak *Rossbroich*) uważali je za dodatek późniejszy. Trudno jednak wyobrazić sobie, by trudy formalnego naśladownictwa moralizatorów greckich były pozbawione tak istotnego elementu, jakim jest imię „autora”. Tak uważają m.in. *T Sinko* i *W T Wilson*, uznając Prolog oraz Epilog za integralne części zbioru. Badacze są zgodni co do tego, iż należy identyfikować „dary niosące błogosławieństwa” z błogosławieństwem dla czytelników Tory. *Tadeusz Sinko* daje następujący przekład początku utworu i epilogu:

Taką w pobożnej prawości Boga ogłasza wolę,
w darze ją niosąc ludziom, najmędrszy z mężów Focyliid:
Nie cudzołóż i męskiej nigdy nie tykaj miłości,
nie układaj podstępów i ręki zbrodniami nie kalaj,
bogactw unikaj nieprawych, lecz pracuj uczciwie na życie,
na tym, co masz poprzestaj, a wstrzymuj się od cudzego,
kłamstw nie gadaj, a zawsze prawdę na ustach miej swoich...

Takie to są mysteria sprawiedliwości, tak żyjąc
dobrze spędzisz swe życie aż do progę starości.

1. Takie Boże postanowienia pośród świętej prawości,
2. dary [niosące] błogosławieństwa, przedstawia Fokylides, najmądrzejszy z ludzi.⁵

Streszczenie Dekalogu (3-8)

Dekalog: Wj 20, 2-17 (= Pwt 5, 6-21). Streszczenie to nie jest kalką, lecz twórczym rozszerzeniem i eksplikacją przykazań z „drugiej tablicy”. Co do pierwszej „tablicy”, jej treść jest tutaj reprezentowana jedynie przez, nakaz czci Boga (wiersz 8), który przyjmowali także niemal wszyscy filozofowie starożytni. Znamienne, że cześć dla Boga autor za Biblią hebrajską łączy z szacunkiem okazywanym rodzicom. Słownictwo w znacznym stopniu odbiega od języka Septuaginty, co tłumaczy się przede wszystkim względami metrycznymi i archaizacją.

⁵ ST: 1 Krn 1, 12. Przydomek „najmądrzejszy” autorzy biblijni rezerwują dla Salomona; tu jest niewątpliwie nawiązaniem do sposobu pisania Greków.

3. Nie popełniaj małżeńskiej zdrady, nie wzbudź męskiej miłości⁶
4. nie knuć podstępów i nie kłaść rąk krwią,⁷
5. nie bogacić się niegodziwie, lecz utrzymywać się z rzeczy godnych.⁸
6. Poprzestać na swoim, trzymać się z daleka od rzeczy cudzych⁹
7. Nie uciekać się do kłamstwa, zawsze przemawiać w zgodzie z prawdą.¹⁰
8. Przede wszystkim czcić Boga, zaraz po Nim swoich rodziców.¹¹

Sprawiedliwość w życiu społecznym (9-21)

W tej sekcji znajdują się tematy podejmowane przez Prawo, lecz nie mniej często przez Proroków. Sprawiedliwe traktowanie i pomoc ubogim, uczciwość w stosunkach handlowych oraz podkreślenie znaczenia sądów w realizacji Bożych praw autor podaje w terminach zbliżonych do greckiego przekładu Pisma Świętego. W jednej z paralel (Ez 18, 7) znajdujemy ciekawe katalogowe ujęcie cech „sprawiedliwego”, które, podobnie jak ogólny wydzwitek „Sentencji”, zbliżają nas do „etyki ośmiu błogosławieństw” w Nowym Testamencie.

9. Wszystkim zarządzać sprawiedliwie, nie sądzić ze względu na wdzięczność.¹²
10. Nie uciskaj niesłusznie ubogiego, nie osądzaj po pozorach;¹³

⁶ ST: Wj 20, 14 (por. Pwt 5, 18). 17 (por. Kpl 5, 21); Kpl 18, 22 (por. Kpl 20, 13 = Pwt 5, 18; Kpl 21, 10); 19, 11; Pwt 22, 22-29; Prz 5, 20; 6, 24. 29. 24-29; 7, 5; Mdr 14, 25-26; Syr 9, 8. 9; 25, 2; Jr 7, 9; Ez 18, 5-9. 11. NT: Mt 19, 18 (= Mk 10, 19 = Łk 18, 20); Rz 1, 27; 2, 22; 13, 9; 1 Kor 6, 18; Ef 6, 9; 1 Tm 1, 9-10; Hbr 13, 4; Jk 2, 11; Jud 5-25. LXX najczęściej postępuje się w odniesieniu do cudzołóstwa czasownikiem moicheuein; gamoklopein występujące w tym tekście to pozabiblijne *hapax legomenon*, pokrewne złożenia rzeczownikowe są późno datowane. LXX zakaz cudzołóstwa umieszcza przed zakazem morderstwa, wbrew tekstowi masoreckiemu; podobnie Łk 18, 20; Rz 13, 9; Jk 2, 2; inaczej: 1 Tm 1, 9-10.

⁷ ST: Wj 20, 13, (por. Pwt 5, 17); 21, 14; Pwt 27, 24-25; Prz 3, 29; Iz 59, 3; Jr 9, 3-5; Ez 22, 9. NT: Mk 7, 21-22; J 18, 28; Rz 1, 29-31. Słowo dolos tłumacząc tutaj za najczęstszym przekładem Biblii Tysiąclecia jako 'podstęp'.

⁸ ST: Wj 20, 15 (por. Pwt 5, 19); Hi 20, 15; Prz 13, 11.

⁹ NT: Łk 3, 14; 1 Tm 6, 6-8; Hbr 13, 5.

¹⁰ ST: Kpl 19, 16; Prz 11, 13; 12, 22; 30, 8; Syr 7, 13-14; 20, 24-26; Iz 59, 13-15; Za 8, 16. NT: Ef 4, 25.

¹¹ ST: Wj 20, 3 (podobnie Pwt 5, 7). 12 (podobnie Pwt 5, 16); Kpl 19, 3; Pwt 6, 5; Tb 4, 3-19; Prz 1, 7-8; 7, 1; 9, 10; 19, 26; 20, 20; 23, 22-25; 28, 24; Syr 1 (zwłaszcza 1, 8); 1, 14-16; 3, 1-16; 3, 4-5; 7, 27-28; 25, 11; Mi 7, 6 (por. Mt 10, 35-36). NT: Mt 15, 4; 19, 19; Rz 1, 25; Ef 6, 2 (por. Wj 20, 12); Kol 3, 20.

¹² ST: Wj 23, 1-3. 7; Kpl 19, 15. 35; Pwt 1, 17; 16, 18-20; Jdt 8, 23; 10, 8; Prz 21, 3.

¹³ Por. w. 62. ST: Wj 23, 6; Kpl 19, 13; Kpl 25, 17; Pwt 10, 17; 1 Sm 2, 10; Hi 34, 19; Prz 18, 5; 19, 17; Prz 21, 3; 22, 16. 22; 24, 23; 29, 7. 26; 31, 9; Koh 5, 7; Syr 4, 1-6. 8. 27; 7, 6. NT: Mt 22, 16; J 7, 24; Dz 10, 34; Rz 2, 11; Kol 3, 25; Jk 2, 1; 1 P 1, 17.

11. jeśli ty źle [kogoś] osądzisz, Bóg cię potem osądzi.¹⁴
12. Unikać fałszywego świadectwa, sprawiedliwe [nagrody] przydzielać.¹⁵
13. Strzec powierzonego sobie [majątku], dochowywać wierności we wszystkim.¹⁶
14. Sprawiedliwie przydzielać to, co należne, dobrze jest [dawać] wszystko w nadmiarze.¹⁷
15. Wagi nie fałszować, lecz równo podnosić [szale].
16. Nie przysięgaj fałszywie: ani nieświadomie, ani rozmyślnie;¹⁸
17. nieśmiertelny Bóg nienawidzi tego, kto składa fałszywą przysięgę.¹⁹
18. Nie kraść nasienia, przeklęty, kto by [je] ukradł.²⁰
19. Daj zapłatę temu, kto wykonał pracę, nie uciskaj ubogiego.²¹
20. Baczyć na język, zatrzymać słowo ukryte w [twoim] sercu.²²
21. Nie chciej [nikomu] wyrządzić krzywdy, i nie pozwalaj innemu krzywdzić.²³

Pomoc potrzebującym (22-41)

Po wskazówkach natury społecznej dochodzimy do wrażliwości na potrzeby innych, która wyraża się przede wszystkim w pomocy materialnej biednym i poszkodowanym. Jest to niemal odwzorowanie wezwań prorockich, w ujęciu nieco zmienionym (stylizacja), choć nie pozbawionym hebraizmów (jak słowo eleos, 'litość'). Znajdujemy tu także wstawki typowe dla gnomologów greckich czy takie o znamionach filozoficznych (wiersze 27 i 30).

22. Ubogiemu dawaj od razu, nie mów, żeby przyszedł jutro.²⁴

23. Napelnij swą rękę i dawaj jałmużnę potrzebującemu.²⁵

¹⁴ ST: Prz 17, 15; Koh 11, 9; Am 8, 4. NT: Mt 7, 1-2 (podobnie Łk 6, 37).

¹⁵ ST: Wj 20, 16 (nieco inaczej Pwt 5, 20); Prz 6, 19 (podobnie 14, 5); 19, 5. 9; 21, 28; 24, 12; 25, 18.

¹⁶ ST: Wj 22, 6-14 (podobnie Kpl 5, 20-26); Ez 18, 7 (por. Mt 5, 3-12 i Łk 6, 20-26). NT: J 17, 12; 1 Tm 6, 20.

¹⁷ ST: Kpl 19, 35-36; Pwt 25, 13-15; Hi 31, 6; Prz 11, 1; 16, 11; 20, 10. 23; Syr 42, 4; Ez 45, 10; Oz 12, 8; Am 8, 4-6; Mi 6, 11. NT: Łk 6, 38.

¹⁸ ST: Wj 20, 7 (por. Pwt 5, 11, podobnie Kpl 19, 12); Mdr 14, 28-29; Syr 23, 11. NT: Mt 5, 33; 1 Tm 1, 9-10; Jk 5, 12.

¹⁹ ST: Kpl 19, 12; Iz 59, 13-15 (patrz w. 6). Może to pochodzić z Wj 20, 7b.

²⁰ ST: 1 Krl 8, 15.

²¹ ST: Kpl 25, 17; Pwt 24, 14. Tb 1, 14; 4, 14; Prz 3, 27-28; Prz 14, 21. 31; 17, 5; 21, 22-23; 22, 22; Syr 4, 1-6; Am 8, 4. NT: Mt 10, 10-11 (podobnie Łk 10, 7); 1 Tm 5, 18 (obok Mt 10, 10, Łk 10, 7 podobnie 1 Kor 9, 13-14); 2 Tm 2, 6; Jk 5, 4.

²² ST: Prz 10, 19; 21, 23; Koh 5, 1-6; Syr 1, 28; 19, 10; 20, 5. NT: Jk 1, 19; 3, 1-3. 8.

²³ ST: Iz 57, 21.

²⁴ Por. w. 19. ST: Kpl 19, 9-10; Tb 1, 16-17; Hi 34, 28; Ps 40, 18 (podobnie Ps 70, 6); 72, 12-13; Prz 3, 27-28; 22, 9; 28, 27; Syr 4, 1-6; 7, 32; 29, 1-2. NT: J 12, 5.

²⁵ ST: Pwt 15, 11; Tb 4, 16; Prz 21, 26; Syr 23, 12; 29, 8-9; Iz 14, 30; 58, 7; Ez 18, 19-21. Eleos ('jałmużna') w tym znaczeniu wyraża typowo hebrajskie pojęcie, por. np. Ez 18, 19.

24. Przyjmij do [swojego] domu bezdomnego i prowadź ślepego.²⁶
 25. Ułituj się nad rozbitkami, gdyż warunki żeglugi [są] niepewne.²⁷
 26. Wyciągnij rękę do tego, kto upadł, ratuj męża bezbronnego.²⁸
 27. Cierpienia [dotykają] wszystkich, życie kołem [się toczy], bogactwo [jest] niestałe.
 28. Mając bogactwo wyciągnij rękę do biednych;²⁹
 29. Z tego, co dał ci Bóg, dawaj potrzebującym.³⁰
 30. Niech wspólne będą środki utrzymania i we wszystkim panuje zgoda.³¹
 31. Krwi nie jeść, powstrzymać się od [spożywania z] ofiar składanych bożkom.³²
 32. Nie wyjmuj miecza do zbrodni, a jedynie w obronie [własnej];³³
 33. Obyś nie musiał go użyć ani niegodziwie, ani sprawiedliwie;
 34. Jeśli bowiem zabijesz wroga, kalasz swą rękę.³⁴
 35. Trzymaj się z dala od pola sąsiada, nawet nie wchodź na nie.³⁵
 36. Ze wszystkiego umiar najlepszy, przesada zaś sprowadza cierpienie.³⁶
 37. Nabywanie [jest] pożyteczne wtedy, gdy jest godziwe, gdy niesprawiedliwe – [jest] złe.³⁷
 38. Nie niszczy owocu wyrosłego z ziemi.³⁸
 39. Obcy mają być tak samo szanowani, jak obywatele [twojego kraju];³⁹
 40. gdyż wszyscy jesteśmy doświadczani nędzą tułacza,⁴⁰
 41. a ziemia nie ma nic pewnego dla ludzi.⁴¹

Bogactwo (42-47)

²⁶ ST: Lb 15, 29-30; Pwt 27, 18; Hi 29, 15; 31, 32; Iz 58, 7. NT: Mt 15, 14 (podobnie Łk 6, 39); Rz 2, 19; 12, 13; Hbr 13, 2. Przekład: „prowadź ślepego” jest podyktowany przekładem perykop biblijnych (Ps 86, 11; Mt 15, 14) w *Biblii Tysiąclecia*, mimo rdzenia czasownika greckiego (hodegein), który jest bliższy raczej „wskaż drogę ślepemu”.

²⁷ Brak paralel biblijnych powodowany jest brakiem bliższych związków Izraelitów z żeglarsstwem.

²⁸ ST: Prz 21, 13; 22, 22; 31, 20; Syr 7, 32; 11, 34; Ez 18, 7.

²⁹ Por. w. 23. ST: Prz 14, 20; Syr 4, 1-6; 7, 10; 14, 11; Ez 18, 12. NT: Łk 3, 11.

³⁰ ST: Pwt 15, 14; Tb 4, 7. NT: Łk 18, 22.

³¹ NT: Dz 2, 44-45; 15, 29 (podobnie 21, 25).

³² ST: Wj 22, 19; Kpł 7, 26, 27; 17, 10; 19, 26; Pwt 12, 6, 24; 15, 23. NT: Dz 15, 29; 21, 25; 1 Kor 8, 4 (podobnie ww. 7 i 10); 10, 19; Ap 2, 14 (podobnie w. 20).

³³ NT: Mt 26, 52 (podobnie J 18, 10).

³⁴ ST: Prz 24, 17. NT: Mt 5, 43.

³⁵ ST: Wj 22, 4-5; Pwt 19, 14; 23, 25; 27, 17-18; Hi 24, 2; Prz 23, 10. NT: 1 Tes 4, 6.

³⁶ (= w. 69b) Gnomiczne powiedzenie metron ariston ('umiar najlepszy') znajdujemy np. u Homera, *Iliada* III 206.

³⁷ ST: Hi 20, 15; Prz 13, 11; Mdr 3, 15.

³⁸ ST: Wj 22, 4-5. NT: Mt 13, 29-30.

³⁹ ST: Wj 22, 20-21 (podobnie 23, 9); Kpł 19, 33-34; 24, 22; Pwt 24, 17; Ps 146, 9; Mdr 19, 13. NT: Hbr 13, 2. Ta myśl jest rozszerzeniem motywu dobrego traktowania przybyszy przez Izraelitów, być może jako wyraz poczucia zagrożenia wspólnot żydowskich w diasporze.

⁴⁰ ST: Wj 22, 20-21 (podobnie 23, 9); Ps 119, 19; Prz 27, 8.

⁴¹ ST: Syr 18, 26.

Jest to wątek z kolei typowy dla moralizatorów greckich i tak zostaje ujęty; terminologia i stylistyka (apostrofa) są pogańskie, mające stosunkowo niewiele paralel w Biblii Starego Testamentu.

42. Chciwość matką wszelkiego zła.⁴²
43. Złoto i srebro zawsze pociągają ludzi.⁴³
44. O złoto, zła zaczątku, niszczące życie, wszystko obracające w ruinę,
45. obyś się nie stało dla śmiertelnych zgubą utęsknioną!
46. Ze względu na ciebie [toczą się] walki, [dokonuje się] rabunek i morderstwa,⁴⁴
47. dzieci [stają się] wrogami rodziców, zaś bracia – krewnych.⁴⁵

Rozsądek (48-58)

Kolejne grupy wierszy wywodzą się raczej z greckich koncepcji uczuć, panowania nad sobą itp. Nie brak też i biblijnych odniesień, choć są one zorientowane ku praktycznym rozwiązaniom niż spekulacji na temat emocji i ascezy (w rozumieniu greckim i łacińskim). Można porównać Syr 7, 36-8, 19 (roztropność i zastanowienie).

48. Nie chowaj w sercu jednej myśli wypowiadając [zupełnie] inną,⁴⁶
49. nie zmieniaj się w zależności od miejsca, jak [zmienia się] rosnący na skale polip.
50. Bądź szczery wobec wszystkich, mów to, co [masz] w duszy
51. Ten, kto rozmyślnie dopuszcza się bezprawia, jest złym człowiekiem; jeśli zaś [działa] pod przymusem,
52. nie wydam wyroku; [to] zamiary każdego człowieka zostaną osądzone.
53. Nie pysznij się mądrością, siłą ani bogactwem;⁴⁷
54. jedynie Bóg jest zarazem mądry, możny i [tylko On] darzy błogosławieństwem.⁴⁸

⁴² NT: Łk 12, 20; 1 Kor 5, 11; 6, 10; 1 Tm 6, 9-10. Jest to jedna z tych wypowiedzi, których nie można z pewnością przyporządkować do żadnego trendu ścisłego; pojawia się bowiem często w różnych sformulowaniach całej starożytności. Motyw apostrofy do złota znajdujemy często w literaturze greckiej, zaś nieprzyjaźń itp. między krewnymi to wątek znany choćby od Katullusa czy Owidiusza.

⁴³ ST: Prz 28, 22. 25. NT: Mt 13, 22.

⁴⁴ ST: Syr 8, 2; 10, 8; 31, 6.

⁴⁵ NT: Mk 13, 12.

⁴⁶ ST: Kpł 19, 16; 1 Krn 29, 17; Ps 15; Prz 11, 13. 25; 12, 22; Mdr 1, 1; Syr 4, 26; 5, 9; 27, 23; 28, 13. Wiersz homerycki, por. *Iliada* IX 312-313 (w przekładzie A. Sz m u r ł o): *Ten nienawistny mi bowiem na równi z bramami Aida, / Który inaczej w swem sercu zamysła, a mówi inaczej.*

⁴⁷ ST: 1 Sm 2, 3-10; Iz 23, 9; Jr 9, 22-23. NT: Mt 19, 17; Rz 11, 18; 16, 27; 1 Tm 6, 17.

⁴⁸ ST: Pwt 6, 4; 2 Mch 9, 12; Ps 86, 10; Syr 1, 8. NT: Mt 19, 17 (podobnie Mk 10, 18 i Łk 18, 19). Poluolbos (tu: 'darzący błogosławieństwem') to charakterystyczny epitet Afrodyty.

55. Nie pozwól, by zło, które przemija, leżało ci na wątrobie;⁴⁹
 56. ponieważ nie można cofnąć tego, co już [raz] się stało.⁵⁰
 57. Nie bądź skory do użycia siły, weź w cugle swój dziki gniew,⁵¹
 58. często bowiem ten, kto niechcący zadał cios, popełnił morderstwo.

Umiar (59-69)

Ten wątek jest bardzo charakterystyczny dla myśli etycznej stoików, choć przecież nie tylko ich. Zwłaszcza ww. 63-67 wskazują, że redaktor zbioru znał teorie wspominanego nurtu filozoficznego.

59. Zachować umiar w uczuciach, bez niczego wielkiego i przesady.⁵²
 60. Nadmiar, [nawet] w rzeczach dobrych, nie jest korzystny dla śmiertelnych;⁵³
 61. zaś zbyt ni przepych doprowadza do nieumiarkowanych żądz;⁵⁴
 62. olbrzymi majątek doprowadza do zarozumiałości i pomnaża zuchwałość.⁵⁵
 63. Gniew opanowując [człowieka] prowadzi do zgubnego szaleństwa.⁵⁶
 64. Wściekłość jest żądzą, zaś szalą ją przewyższa.⁵⁷
 65. Szlachetna jest zazdrość dobrych rzeczy, zaś nędznych – to przesada.⁵⁸
 66. Początek złego jest zgubny, rzeczy szlachetne wzmacniają czyniącego [je].
 67. Wzniosła [jest] miłość cnoty, zamiłowanie do namiętności hańbę sprawdza.⁵⁹

⁴⁹ ST: Jr 22, 10. Wiersz ten koresponduje z tzw. konsolacjami, lecz występuje także w innym kontekście.

⁵⁰ NT: Dz 19, 36.

⁵¹ ST: Prz 10, 14; 13, 3; 14, 17; 15, 1; 25, 8; Koh 7, 9, 10; Syr 1, 22; Syr 5, 11; 9, 18. NT: Jk 1, 19; 3, 2-4. Por. także Horacy, *Listy* I 2.

⁵² Por. ww. 27 i 30. To tłumaczenie, idąc za van der Horstem, utożsamia znajdujące się w tekście koinos ('wspólny') z mesos ('umiarkowany').

⁵³ ST: Syr 18, 30-19, 3.

⁵⁴ ST: Syr 9, 9, 12. NT: Ef 4, 19; 5, 3-5; 1 Tm 6, 17; 2 P 2, 13.

⁵⁵ ST: Prz 27, 4; 29, 11; Syr 19, 3; 27, 30. NT: Ef 4, 31; 1 Tm 6, 17; 2 Tm 3, 4. Słowo hybris (tu: 'zuchwałość') ma szerokie konotacje mitologiczne, choćby u greckich Tragiczków.

⁵⁶ ST: Hi 5, 2; Prz 15, 1; Syr 1, 22; 10, 18 (odwrotnie w LXX); 20, 2; 23, 16; 30, 24. NT: 1 Kor 8, 1-3. Podstawą tego i następnego wiersza jest rozróżnienie Seneki z *De ira* I 4; por. też Cicero, *Rozmowy tuskulańskie* III i IV, gdzie mowa o *aemulatio*.

⁵⁷ ST: Prz 27, 4; 29, 11.

⁵⁸ ST: Wj 18, 22, 26; Dn 11, 36. NT: Jk 3, 14.

⁵⁹ Oprócz następującej rękopisy podają też inną kolejność wierszy: 69-67-68; lub: 67-69-68. ST: Prz 7, 18; 30, 16.

68. Człowiek zbyt dobroduszny jest przez współobywateli uważany za głupca.

69. a) Z umiarem jeść, pić i snuć opowieści.⁶⁰

b) Ze wszystkiego umiar najlepszy, przesada zaś sprowadza cierpienie.⁶¹

Zazdrość (70-75)

70. Nie zazdrość przyjaciołom rzeczy dobrych, nie rób wyrzutów.⁶²

71. Ciała niebieskie są wolne od zazdrości względem siebie.⁶³

72. Księżyc nie zazdrości dużo jaśniejszym promieniom słońca,

73. ani ziemia wyżynom niebieskim, że znajdują się ponad nią,⁶⁴

74. ani rzeki morzom, lecz zawsze panuje między nimi zgoda,

75. gdyby bowiem między błogosławionym powstał spór, nie ostałoby się niebo.

Roztropność (76-96)

76. Ćwiczyć się w opanowaniu [siebie], powstrzymać się od hańbiących czynów.⁶⁵

77. Nie naśląduj zła, zostaw odpłatę sprawiedliwości.⁶⁶

78. Posłuszeństwo jest korzyścią, kłótnia krzewi niezgodę.⁶⁷

79. Nie ufaj zbyt szybko, nim kresu dokładnie nie zobaczysz.⁶⁸

80. Przystoi przewyższać dobrze czyniących [jeszcze] większymi [dobrymi] czynami⁶⁹

⁶⁰ ST: Hi 11, 2; Ps 34, 14; Prz 10, 14; Koh 5, 1-2; Syr 8, 3; 9, 18; 19, 6; 20, 7-8; 21, 26; 23, 7-8; 31, 12-31; 32, 7-8. NT: Rz 13, 13; Kol 3, 8; Jk 3, 6. Motyw gadulstwa jest często podejmowany w gnomice greckiej i rzymskiej oraz mądrości żydowskiej.

⁶¹ (= w. 36).

⁶² ST: Tb 4, 7. 16; Prz 15, 1; 27, 4; 29, 11; Syr 14, 10; 27, 30. NT: Rz 1, 29. Ef 4, 31; Flp 1, 15; 1 Tm 6, 4; Tt 3, 3; 1 P 2, 1; 2 P 2, 13. Momon anapto 'robię wyrzuty' to zwrot homerycki, por. *Odyseja* II 86 (w przekładzie L. Siemienińskiego): *wyrwałeś się (hardo) z potwarzą*.

⁶³ ST: Mdr 6, 25. NT: Ga 5, 19-21. Ten wiersz wraz z 75 dały asumpt do przyjmowania przez niektórych uczonych autorstwa pogańskiego *Sentencji*. W starożytności pogańskiej, zwłaszcza u stoików, ciała niebieskie uchodziły za bóstwa. Mimo to, biorąc pod uwagę niektóre ustępy z autorów starożytnych np. Filona z Aleksandrii (*De opificio mundi* 27), nie traktujemy takiego sposobu pisania jako wyraźnego czy definitywnego wyznania politeizmu autora. Pozostaje faktem, że obrazowanie tego fragmentu *Sentencji* jest z ducha greckie, niebiblijne.

⁶⁴ NT: Rz 8, 39.

⁶⁵ Por. w. 145. NT: 2 Tes 3, 13. Sophrosyne (tu jako 'opanowanie siebie') to słowo rzadkie w Septuagincie, charakterystyczne dla filozofii Greków.

⁶⁶ ST: Pwt 32, 35; Prz 3, 31; 4, 14; 13, 20; Jr 9, 8. NT: Dz 28, 4; Rz 12, 17 (za Prz 3, 4 w wersji LXX). 19 (powtórzenie Kpl 19, 18); 1 Tes 5, 15; 3 J 11.

⁶⁷ ST: Syr 28, 11; 40.

⁶⁸ ST: Prz 14, 15; Syr 6, 7; 19, 4. 13-17; Jr 9, 3; Mi 7, 5.

⁶⁹ NT: Dz 22, 22; Rz 12, 21. Crouch wskazuje na pokrewieństwo między tym ustępem a terminologią powinności u stoików.

81. Lepiej jest gościć pospiesznie na stołach prostych⁷⁰
 82. niż nie w porę na wystawnych ucztach.
 83. Nigdy nie bądź bezlitosnym wierzycielem dla męża ubogiego.⁷¹
 84. Niech nikt nie wybiera wszystkich ptaków z gniazda za jednym razem,⁷²
 85. Matkę [ich] oszczędź, byś [mógł] znów mieć z niej młode.
 86. Nigdy nie pozwól, by mężowie niedoświadczeni zasiadali w sądzie.⁷³
 87. Nie wydawaj wyroku, nim obu mów nie wysłuchasz.⁷⁴
 88. Mądry bada mądrość, sztukę – znający się na niej.⁷⁵
 89. Niewyćwiczone ucho nie zdoła pojąć wielkich nauk,⁷⁶
 90. bowiem ci, którzy się nigdy szlachetnych rzeczy nie uczyli, nie mogą [ich] pojąć.
 91. Nie czynić towarzyszami pasożytniczych pochlebców,⁷⁷
 92. gdyż wielu ludzi jest przyjaciółmi napoju i pokarmu,⁷⁸
 93. wykorzystującymi [każdą] okazję, gdy mogą się nasycić,
 94. niezadowoleni z [otrzymania rzeczy] niewielu, wielością [darów] nigdy nie syci.⁷⁹
 95. Tłumowi nie ufaj, zmienna jest bowiem tłuszczca;
 96. Tłum bowiem i woda, i ogień – wszystko [to] nie do powstrzymania.

Śmierć, zmarli i dusza (97-115)

97. Nie osłabiaj swego serca przesiadując na próżno przy ogniu;⁸⁰
 98. Zachowaj umiar w smutku, gdyż umiar jest najlepszy.⁸¹

⁷⁰ ST: Tb 12, 8; Prz 15, 17; Syr 20, 2.

⁷¹ ST: Wj 22, 24 (= Kpł 25, 36). 25; Kpł 25, 35-37; Pwt 23, 19-20; 24, 12; Ps 109, 11; Ez 18, 7. NT: Łk 6, 35.

⁷² ST: Pwt 22, 6-7.

⁷³ ST: Wj 18, 21-22; Pwt 1, 13.

⁷⁴ ST: Wj 23, 7; Syr 11, 7. Wiersz ten, znane powiedzenie starożytne przypisywane wielu autorom, nie występuje w większości rękopisów.

⁷⁵ ST: Syr 9, 17; 38, 24. NT: Dz 18, 3. Por także Ciceró, *Rozmowy tuskulańskie* I i Horacy, *Listy* I 14.

⁷⁶ ST: Syr 21, 14. NT: Mt 19, 11-13. Słowo *adidaktos* ('niewyćwiczony') pochodzi z epoki hellenistycznej z wyjątkiem użycia przez Demostenesa (Mowa 21, 17).

⁷⁷ ST: Prz 14, 20; 19, 4; Syr 6, 10. Ten i następny wiersz stały motyw literatury gnomicznej, także biblijnej.

⁷⁸ ST: Dn 1, 10. NT: Rz 14, 17; Kol 2, 16.

⁷⁹ ST: Syr 37, 29-31.

⁸⁰ ST: Syr 30, 21; 38, 20-21. *Philon etor* ('swego serca') to wyrażenie homeryckie, por. *Iljada* V 250; XIII 84; XXI 114; Pindar, *Ody olimpijskie* I 4.

⁸¹ Por. w. 36.

99. Wyznaczyć dział ziemi dla niepogrzebanych zmarłych.⁸²
 100. Nie odkopuj grobów zmarłych, i tego, czego nie należy oglądać,⁸³
 101. nie pokazuj słońcu, abyś nie wywołał boskiego gniewu.⁸⁴
 102. Nie jest dobrze naruszać strukturę ludzkiego [ciała];⁸⁵
 103. spodziewamy się [bowiem], że wkrótce z ziemi wyjdą na światło⁸⁶
 104. pozostałości odchodzących, potem zaś staną się bogami;⁸⁷
 105. gdyż dusze nieśmiertelne mieszkają w zniszczalnych [ciałach];⁸⁸
 106. duch jest dla śmiertelników pożyczką od Boga i Jego podobizną,⁸⁹
 107. nasze ciało bowiem pochodzi z ziemi, a następnie do niej⁹⁰
 108. wyzwalani pozostajemy [tylko] prochem, zaś powietrze przyjmuje nasze-
 go ducha.
 109. Będąc bogatym nie skąp, pamiętaj, że jesteś śmiertelny⁹¹
 110. [i] do otchłani nie zabiera się bogactwa ani pieniędzy.⁹²
 111. Wszyscy są na równi martwi, Bóg zaś rządzi duszami.⁹³
 112. Otchłań jest [naszym] wspólnym, wiecznym domem i ojczyzną,⁹⁴
 113. wspólnym miejscem dla wszystkich, tak dla ubogich, jak i dla królów.

⁸² ST: Lb 19, 11-13; 2 Krl; Tb 1, 17-18; 2, 3-5, 7; 4, 3; 12, 12-13; 14, 12-13; Syr 38, 16; Jr 8, 1; 16, 4; 22, 19. NT: Łk 9, 59-60. Nakaz grzebania zmarłych może pochodzić nie tylko z Biblii, lecz także z tzw. „niepisanych praw” greckiej etyki.

⁸³ ST: Jr 8, 1-2. Słowo *atheaton* ('to, czego nie należy oglądać') w znaczeniu biernym jest poświadczane dopiero w epoce hellenistycznej.

⁸⁴ ST: Jr 8, 12.

⁸⁵ ST: Ez 37, 7 (*frazeologia dotycząca powstawania porządku, struktury – harmonii*).

⁸⁶ ST: Mdr 2, 5; 16, 14; Syr 38, 22; Iz 26, 19. NT: Łk 20, 27-36; J 11, 11-45; Dz 4, 2; 17, 32; 23, 6; 24, 21. Doktryna zmartwychwstania (ten i następne wiersze) przedstawiona w *Sentencjach* jest typowo żydowska i niemal anty-grecka.

⁸⁷ ST: 2 Mch 7, 9-14; Ps 82, 6 (por. Ez 28, 11-19); Mdr 14, 15; Iz 26, 9; Dn 12, 2. NT: Mt 13, 43 (por. Dn 12, 3); 22, 30; Łk 20, 34-36 (inaczej niż paralelny tekst Mt); J 10, 34-35; Dz 17, 28-32.

⁸⁸ NT: Mk 9, 43. Ten wiersz wywołał wśród uczonych burzę; miał on wg niektórych świadczyć przeciwko w ogóle biblijnym związkom zbioru, inni nawet uznawali go za wtrącenie. Za jego pozostawieniem świadczyć może jednak późnożydowskie utożsamienie ciał niebieskich z „bogami”, a także Ps 82, 6, gdzie wyrażenie „jesteście bogami” jest tłumaczeniem *theoi este* ('jesteście bogami'). Nie usuwa to zupełnie wątpliwości dotyczących tego fragmentu, jednak pozwala zachować go w tekście pseudo-Fokylidesa. Wyraźne jest tu przekonanie o dualizmie duszy i ciała charakterystycznym dla filozofii greckiej.

⁸⁹ ST: Rdz 1, 26-27; 6, 3; Mdr 2, 23; 9, 15; 15, 8. 11. NT: J 3, 6; 1 Kor 6, 19.

⁹⁰ ST: Rdz 3, 19 (jak w Mdr 15, 8); 18, 27; Hi 14, 10; Koh 12, 7; 3, 20; Mdr 2, 2-4; 15, 8-10; Syr 17, 1-2; 40, 11. NT: J 3, 6; Jk 2, 26.

⁹¹ ST: Hi 1, 21; Syr 7, 36; 11, 20; 8, 7; 14, 13. NT: 1 Tm 6, 7.

⁹² ST: Hi 1, 21; Ps 49, 18-19; Koh 5, 15; Syr 14, 17. Tu i w w. 112 tłumaczę *hades* jako 'otchłań'.

⁹³ ST: Hi 3, 19. NT: Ap 11, 17; 19, 6.

⁹⁴ ST: Koh 12, 5 (gr. wieczny dom = śmierć).

114. [My] ludzie nie żyjemy długo, lecz tymczasowo;⁹⁵

115. dusza [jest] nieśmiertelna i nie starzejąc się żyje zawsze.

Los (115-131)

Następne wiersze są podjęciem tematu kruchości żywota i zła. Powiązanie tych wątków jest charakterystyczne dla myśli greckiej, pojawia się w Starym Testamencie w tych księgach, gdzie dwie kultury, grecka i żydowska się z sobą stykają. Stanowią te wiersze dopełnienie poprzedniego rozważania na tematy eschatologiczne.

116. Nikt bowiem nie wie co będzie pojutrze albo za godzinę.⁹⁶

117. Nie do wypatrzenia dla śmiertelników [jest] śmierć, a przyszłość niepewna.⁹⁷

118. Nie pozwól, by zło ci zasmuciło i nie raduj się, gdy ci się powodzi;⁹⁸

119. często w życiu na ludzi pewnych siebie nagle przychodzi⁹⁹

120. straszliwa zguba, a uwolnienie od zła dla tych, którzy są udręczeni.

121. Liczyć się z okolicznościami, nie dąć naprzeciw wiatrom.

Słowo (logos) i mądrość

122. Nie doprowadzaj serca do szaleństwa [żywając] pośród pysznego zbytku.¹⁰⁰

123. Ćwicz mowę właściwą, która będzie bardzo pożyteczna dla wszystkich.¹⁰¹

124. Mowa służy człowiekowi jako oręż ostrzejszy niż żelazo;¹⁰²

125. Bóg wszystkim [stworzeniom] przydzielił [odpowiednią] broń; opływowy kształt¹⁰³

126. ptakom, źrebiętom szybkość, zaś lwom [dał] siłę,

⁹⁵ ST: Hi 14, 1-2; Ps 89, 5-7; 90, 5-7; 102, 15; 103, 15-17; Mdr 2, 1-5; 9, 5; 15, 8; Syr 14, 12; Iz 40, 6.

⁹⁶ ST: 1 Krl 3, 7; Prz 27, 1; Koh 8, 7; 9, 12; Syr 11, 19. NT: Jk 4, 14.

⁹⁷ ST: Koh 8, 8.

⁹⁸ ST: Syr 2, 4. NT: Flp 4, 12. Motyw spokojnego umysłu jest częsty w greckiej literaturze starożytnej, np. u Theognisa, Menandra czy Plutarcha.

⁹⁹ ST: Syr 11, 21.

¹⁰⁰ ST: 1 Sm 2, 3; Syr 10, 7-18. NT: Jk 5, 5; Ap 13, 5. Przeciw zbytkowi często wypowiadali się zarówno Grecy i Rzymianie, jak i Żydzi. Osobnym tematem, gdzie indziej szeroko opracowywanym, jest euepie, 'wymowa', nawet 'retoryka'.

¹⁰¹ ST: Prz 15, 1; 17, 27; Koh 9, 17; Syr 4, 7; 6, 5; 20, 13. NT: Kol 4, 6.

¹⁰² ST: Ps 56, 5; 57, 5; 64, 4; Prz 5, 4; 12, 18; 25, 15; 26, 28; Syr 28, 18. NT: Hbr 4, 12; Jk 3, 7-13. Wiersze 124-128 jako zestawienie są pomysłem autora zbioru, choć wątek „broni” jest znany również z innych miejsc w literaturze; analogicznie również „broń” człowieka bywa inaczej nazywana, np. Sophia ('mądrość') czy logismos ('rozsądek').

¹⁰³ ST: Ps 50, 11; Oz 7, 12.

127. byki mają samorosnące rogi, pszczołom żądła¹⁰⁴
 128. dał [jako] naturalną osłonę, zaś człowiekowi do obrony [dał] mowę.
 129. Słowo mądrości natchnionej przez Boga jest najlepsze.¹⁰⁵
 130. Lepszy jest człowiek mądry niż silny;¹⁰⁶
 131. mądrość kieruje wsiami, miastami i okrętami.¹⁰⁷

Cnoty i wady (132-152)

132. Nie jest rzeczą godziwą ukrywać przestępcę przed sądem,¹⁰⁸
 133. zloczyńcę trzeba oddalić pod przymusem.¹⁰⁹
 134. Często ci, którzy przebywają ze złymi [ludźmi], umierają wraz z nimi.¹¹⁰
 135. Nie bierz w niesprawiedliwy zastaw od złodziei tego, co pochodzi z kradzieży,¹¹¹
 136. obaj [są] złodziejami – ten, który przyjął i ten, który ukradł.
 137. Oddać każdemu to, co należne, obiektywizm we wszystkim najlepszy.¹¹²
 138. Na początku bądź oszczędny we wszystkim, byś ostatecznie nie upadł.¹¹³
 139. Nie zabieraj pożywienia wyznaczonego śmiertelnemu zwierzęciu.¹¹⁴
 140. Jeśli zwierzę wroga upadnie na drodze, przyjdź mu z pomocą.¹¹⁵
 141. Nigdy nie odrzucisz wędrowca i grzesznika.¹¹⁶

¹⁰⁴ Por. R. Fühner, *Pseudo-Phokylides Vers 127*, „Glotta” 70 (1992), s. 61, gdzie autor referuje warianty rękopisów oraz analizuje koniektury. Obecne tłumaczenie za wydaniem De rron, co jest zachowawcze w stosunku do lekcji rękopisów.

¹⁰⁵ ST: Wj 31, 3; Prz 13, 3; Mdr 7, 15. NT: 2 Tm 3, 16. Związek mądrości z Bogiem charakterystyczny jest dla Starego Testamentu.

¹⁰⁶ ST: Prz 24, 5; Koh 9, 16; Mdr 7, 14-30; 8, 7. 13-15. 17; 10, 4; Syr 6, 18-20; 24, 6. Wątek logos jako łac. *ratio* jest charakterystyczny dla dociekań filozofii greckiej i rzymskiej, por. też aloga (‘nierozumne’) z następujących wierszy, jako stały epitet zwierząt, które w przeciwieństwie do człowieka nie są obdarzone logosem.

¹⁰⁷ ST: Mdr 10, 4. Ten temat jest z pewnością pochodzenia pozabiblijnego (Platon, Aj-schylos).

¹⁰⁸ ST: Lb 16, 26; Syr 12, 2-3; 28, 13. Problem przywołany w tym wierszu jest wspólny zarówno dla Biblii hebrajskiej, jak i greckiej literatury gnomicznej (Menander).

¹⁰⁹ ST: Prz 21, 8; 22, 10.

¹¹⁰ ST: Syr 7, 16.

¹¹¹ (por. w. 13) ST: Kpl 5, 21; Ps 50, 18-19; Prz 29, 24.

¹¹² NT: Kol 4, 1. Isotes (tu: ‘obiektywizm’) podobnie jak dikaiosyne (‘sprawiedliwość’) to termin kluczowy dla etyki i teorii państwa w Grecji starożytnej.

¹¹³ ST: Prz 10, 4.

¹¹⁴ ST: Prz 12, 10. NT: Łk 10, 34. Motyw pasterzowania był bliski mentalności Izraelitów.

¹¹⁵ ST: Wj 23, 4. 5 (= Pwt 22, 4). Czasownik synegeirein (‘przyjdź mu z pomocą’) znajdujemy w tekstach dopiero od epoki hellenistycznej.

¹¹⁶ Słowo alitropos (‘grzesznik’) jako *hapax* nie jest poświadczony nawet w słowniku Lid-dell’a, oznacza najprawdopodobniej ‘grzesznika’ (tak jak alitros, względnie aliteros), choć kontekst sugeruje „wracającego”. Poza tym, cały wiersz jest zepsuty, toteż i nietaty do przełożenia.

142. Lepiej pozyskać zycziwego przyjaciela niż wroga.¹¹⁷
 143. Zdusić zło w zarodku i leczyć rany.¹¹⁸
 144. Z malej iskry ogromny płonie las.¹¹⁹
 145. Serce mieć powściągliwe i powstrzymać się od tego, co sprowadza hańbę.¹²⁰
 146. Unikaj złych pogłosek, unikaj ludzi nie przestrzegających prawa.¹²¹
 147. Nie jedz mięsa rozszarpanego przez dzikie zwierzęta, lecz szybkońgim¹²²
 148. psom zostaw resztki, [niech] zwierzęta jedzą [to, co pochodzi] od zwierząt.
 149. Nie sporządzać trucizn, trzymać się z dala od ksiąg czarodziejskich.¹²³
 150. Nie używaj gwałtownie siły wobec kruchych dzieci.¹²⁴
 151. Unikaj niezgody i sporów, gdy zbliża się wojna.¹²⁵
 152. Nie czynź dobrze złemu, podobne jest [to] sianiu na morzu.¹²⁶

Praca (153-174)

¹¹⁷ ST: Prz 17, 7; 20, 6; Syr 6, 5-17. 16; 7, 18. Zagadnienia przyjaźni były w Piśmie Świętym poruszane stosunkowo późno (np. w Księdze Syracha), w przeciwieństwie do literatury grecko-rzymskiej, gdzie wątek ten stanowi jeden z ulubionych tematów dysput filozoficznych i nie tylko.

¹¹⁸ Wiersz ten imituje T h e o g n i d e s a, ma też inne odniesienia greckie i rzymskie, a później i chrześcijańskie.

¹¹⁹ ST: Syr 11, 32. NT: Jk 3, 5. Oprócz bliskiego pokrewieństwa z wyliczonymi fragmentami biblijnymi, wiersz ten ma liczne odniesienia do literatury greckiej (Pindar, Eurypides) i łacińskiej (np. Plaut).

¹²⁰ Por. w. 69a. ST: Prz 12, 8; Mdr 1, 11. NT: 1 Kor 7, 9; 9, 25; Ga 5, 23; 2 P 1, 6; Tt 1, 8. Zauważono zależność między enkrateia ('umiarkowanie') i sophrosyne ('roztropność'), kluczowymi pojęciami dla filozofii greckiej, które to słowa występują w Piśmie Świętym jedynie w księgach, które charakteryzują się podejmowaniem myśli greckiej hellenistycznej.

¹²¹ ST: Ps 1, 1; Prz 22, 1; 24, 1; Koh 7, 2; Syr 41, 12. NT: Dz 10, 28; 1 P 4, 3.

¹²² ST: Wj 22, 30; Kpl 7, 24; 11; 11, 40; 17, 15; 22, 8; Pwt 14, 3. 4-21. NT: Mt 15, 27; Mk 7, 15. 28; Dz 10, 14. Ten i następny wiersz są ściśle związane z myślą żydowską; jest to jeden z najbardziej wyraźnych śladów, które pozostawiła ręka Żyda w tym utworze. Nie jest mimo to podana biblijna motywacja zakazu spożywania rozszarpanego mięsa. Co ciekawe, to „przykazanie” należy do tzw. praw noachickich. Theroboros ('rozszarpany przez dzikie zwierzęta') to słowo późne, poświadczone gdzie indziej dopiero w czwartym wieku po Chrystusie.

¹²³ ST: Wj 22, 18; Ps 58, 6; Mdr 17, 7; 18, 13; Iz 47, 12. NT: Dz 8, 9-24; 19, 19; Ap 22, 15. Częste są przestrogi Starego Testamentu przed procederem czarów, a i myśliciel tej miary, co Platon nie pozostał obojętny wobec tego proceduru.

¹²⁴ ST: Wj 21, 17; Prz 1, 32. NT: Dz 2, 2. Wobec trudności, których nastęrcza tekst, nie umiemy rozstrzygnąć, czy chodzi o maltretowanie dzieci czy np. pedofilię.

¹²⁵ ST: 1 Mch 3, 29. NT: Rz 16, 17; 1 Kor 3, 3; Ga 5, 20. Dichostasia ('niezgodą') występuje w Biblii greckiej tylko w trzech wyliczonych miejscach, posiada natomiast liczne odniesienia pogańskie.

¹²⁶ ST: Syr 12, 1-7; 14, 13; Am 6, 12b (podobne przysłowie, którego nie oddaje Septuaginta). NT: Mt 5, 43-44 (powtórzenie Kpl 19, 18); Łk 6, 27. 32-35. Cały wiersz jest kompilacją dwóch myśli: starotestamentalnego nakazu wyświadczenia dobra „dobrym” i przysłowia greckiego, nie zanotowanego w LXX (Am 6, 12b), dotyczącego obrazowania wysiłków, które nie przynoszą oczekiwanych owoców.

Etos pracy, bardzo charakterystyczny dla stoików i cyników, znajduje swoje odbicie również w Biblii. W Starym Testamencie trud pracy fizycznej jest postrzegany jako kara za grzech pierworodny. Sama praca pojmowana jest jednak jako obowiązek, a leniwość jako grzech. Święty Paweł (2 Tes 3, 10) nakazuje wszystkim pracę. Również Staremu Testamentowi nieobca jest myśl o zasługiwaniu na szacunek przez niezależność od innych. Sama natura, jak ukazuje autor poprzez tradycyjną symbolikę zwierząt, poucza, iż należy zdobyć się na wysiłek, by być szanowanym, nie zaś pogardzanym jak złodziej. Odnajdujemy duży nacisk, niemal grę słowną między przymiotnikami jak „złodziejski” itp.

153. Pracuj w znoju, abyś ze swojego majątku się utrzymał,¹²⁷

154. bowiem każdy leniwy mąż żyje z tego, co ukradną jego ręce.¹²⁸

155. Umiejętność [bowiem] żywi człowieka, leniwego zaś zgłębi głód.¹²⁹

156. Nie jedz resztek z uczyty na cudzym stole,¹³⁰

157. lecz niezawstydzony żyj z tego, na co sam zapracowałeś.¹³¹

158. Jeśli się ktoś zawodu nie wyuczył, niech kopie motyką.¹³²

159. Każda praca jest [możliwa] do utrzymania życia, gdy zechcesz zadać sobie trud.¹³³

160. Jeśli chcesz płynąć jako marynarz, morze [jest] szerokie,

161. jeśli zaś chcesz się parać uprawą roli, pola [są] wielkie.¹³⁴

162. Nie ma łatwej pracy bez wysiłku u ludzi,

163. a nawet u samych błogosławionych, znój zaś powoduje wielki wzrost cnoty.¹³⁵

164. Mrówki opuściwszy domostwa w najdalszych głębinach ziemi¹³⁶

165. przybywają za potrzebą pożywienia, gdy pola

166. po zbiorze plonów obładowują grunty uprawne owocami.

¹²⁷ ST: Wj 20, 9; Hi 5, 7; Ps 104, 23; 127, 2; 128, 2; Prz 12, 11 (= 28, 19 9); Syr 7, 15. NT: Łk 16, 3; 2 Tes 3, 10.

¹²⁸ NT: 1 Tm 5, 13; Tt 1, 12.

¹²⁹ ST: Prz 19, 15; Syr 10, 27. 30.

¹³⁰ ST: Syr 40, 28-30. NT: Łk 16, 21. Skybalisma ('resztki') to *hapax*.

¹³¹ NT: Flp 3, 19.

¹³² NT: Łk 16, 3.

¹³³ Lub dosłownie: „Życie ma każdą pracę,” etc.

¹³⁴ ST: Syr 7, 15; 20, 28. Uprawa roli to od Hezjo da częsty temat, podejmowany w formie zachęty przez moralizatorów greckich i rzymskich, nieco odmienny z racji specyfiki geograficznej od mentalności żydowskiej w Palestynie.

¹³⁵ Nie wiemy, jak należy ten wiersz rozumieć. Być może chodzi o ciała niebieskie, jak poprzednio. Z pewnością, jak wskazuje kontekst, owi „błogosławieni” mają być dla ludzi wzorem pracowitości.

¹³⁶ ST: Prz 6, 6-8; 24, 25; 30, 24-25. NT: Mt 3, 12. Z paralel pozabiblijnych warto przytoczyć utwór pierwszy z księgi pierwszej *Satyr Horacego*.

167. Te zaś mają na sobie mnóstwo świeżo wymłóconej pszenicy
 168. albo jęczmienia, [mrówka] niosąc zawsze goni [inną] niosącą,
 169. od lata [aż] do zimy zbierając swoje pożywienie
 170. niez mordowanie; żyje mały rodzaj znoszący wiele trudów.
 171. Trudzi się krążąca w powietrzu znakomicie pracująca pszczoła¹³⁷
 172. czy to przy dziurze w pustej skale, czy też między trzciniami,
 173. czy [wreszcie] w dziupli prastarego dębu wewnątrz gniazda
 174. niezliczoną ilością rojów budując z wosku komórki plastrów miodu.

Małżeństwo i rodzina (174-222)

Tematyka tego ustępu jest przedmiotem wielu dyskusji Starożytnych, analogicznie także wielu uczonych współczesnych. Obecnie wskazuje się na pokrewieństwo z Ef 5, 22-6, 9 oraz Kol 3, 18-4, 1 („zasady życia domowego” – jak głosi nagłówek w Biblii Tysiąclecia, po niemiecku „Haustafeln” – taką nazwę przyjmują dzisiaj uczeni dla tych, podobnych, perykop). Widać tu niewątpliwie tendencje godzące etos rodziny grecko-rzymski z żydowskim, choć nie mniej wyraźna jest rozbieżność względem koncepcji Nowego Testamentu. Chrystus Pan i święty Paweł wyraźnie bowiem wskazują na beżenność „dla królestwa Bożego” jako niejako ważniejszą od instytucji i dobra małżeństwa, które jest nakazem Starego Testamentu już od Księgi Rodzaju. Nasz tekst zawiera wyraźny zakaz celibatu, podobnie jak np. w prawodawstwie ateńskim czasów Demostenesa w odniesieniu do obywateli polis. Ten wątek Sentencji, wydaje się przesądzać o braku wpływu Nowego Testamentu, a zatem i o autorstwie żydowskim (bądź pokrewnym) dzieła. Takie pojmowanie małżeństwa odnajdujemy również u stoików.

175. Nie pozostawaj beżenny, byś nie przepadł bezimiennie;¹³⁸
 176. zwróć naturze, coś jej winien, spłódź potomstwo, jak [sam] zostałeś wydany na świat.¹³⁹
 177. Nie skłaniaj swej małżonki do nierządu kalając [w ten sposób] swoje dzieci,¹⁴⁰

¹³⁷ ST: Prz 6, 6-8. NT: Łk 8, 5. Eerophoitis ('krążąca w powietrzu') to stare epickie słowo, które wskazuje np. na Homera jako wzór metrum i słowotwórstwa. Pszczoła jest również „bohaterką” obrazu z Septuaginty (Prz 6, 8a-c), który ustęp nie został w całości przetłumaczony w *Biblii Tysiąclecia*. Stąd też starsi badacze uważają ten wiersz za pozostający pod wpływami jedynie literatury pogańskiej (Horacy i Owidiusz).

¹³⁸ ST: Rdz 1, 28; 2, 24; Syr 36, 25. NT: 1 Kor 7; Hbr 13, 4. Ten i następny wiersz dotyczą idei, których reprezentacje odnajdujemy również w innych pismach żydowskich, lecz i u stoików.

¹³⁹ ST: Rdz 1, 28; Ps 45, 17.

¹⁴⁰ Por. w. 3. ST: Kpł 19, 29; Oz 9, 1-6; Syr 23, 22-25; Ez 16, 24-43; 22, 10-11. NT: J 8, 41.

178. bowiem z cudzołóstwa nie rodzą się dzieci podobne [do ciebie].¹⁴¹
 179. Nie dotykaj macochy, drugiej żony rodzica.¹⁴²
 180. czcij ją jak matkę, [gdyż] idzie śladami [twojej] matki.¹⁴³
 181. Nie łącz się z nałożnicami [swego] ojca.¹⁴⁴
 182. Nie wchodzić też do łóża siostry, którego zawsze należy unikać.¹⁴⁵
 183. Nie wchodzić na posłania małżonek braci.¹⁴⁶
 184. Niech niewiasta nie zabija nienarodzonego dziecka w [swym] łonie,¹⁴⁷
 185. [zaś] porodziwszy [je] niech nie rzuci psom i sępom na żer.
 186. Nie używaj siły przeciw swojej brzemiennej małżonce.¹⁴⁸
 187. Nie obcinać narządów płciowych młodego chłopca.¹⁴⁹
 188. Nie sięgać po współżycie z nierozumnym zwierzęciem.¹⁵⁰
 189. Nie znieważaj żony bezwstydnym współżyciem.¹⁵¹
 190. Nie gwałć natury [występnym] współżyciem kierowany [niezdrową] żądzą.¹⁵²
 191. Nawet zwierzęta nie mają upodobania w pożyciu między samcami.

¹⁴¹ Przymiotnik *moichikos* ('cudzołozny') najwcześniej jest poświadczony w I wieku po Chrystusie.

¹⁴² ST: Kpł 18, 8; 20, 11; Pwt 23, 1; 27, 23. NT: 1 Kor 5, 1; 7, 1. 4. Ten temat był przez Żydów szeroko podejmowany, by wyliczyć Księgę Jubileuszów czy *Józefa Flawiusza*. Macocha i konkubina są zestawiane ze sobą dość często.

¹⁴³ ST: Kpł 18, 16.

¹⁴⁴ Por. w. 179. ST: Rdz 35, 22; Wj 22, 15; Pwt 27, 20; 2 Sm 16, 22.

¹⁴⁵ ST: Rdz 20, 2-6; Kpł 18, 9; 20, 17; Pwt 27, 22; 2 Sm 13, 1-19.

¹⁴⁶ ST: Kpł 18, 16. 18; 20, 21. NT: Mt 14, 3-4.

¹⁴⁷ ST: Mdr 12, 4-5. Wyraźnie żydowska myśl, co wynika ze znajomości metod „planowania” rodziny w Grecji starożytnej, gdzie dozwolone były zarówno aborcja, jak i porzucanie dzieci. Wiele o tym pisano przy okazji prawa ateńskiego, organizacji życia w Sparcie itp. Ważne jest, że Żydzi i chrześcijanie obie praktyki ostro i dobitnie krytykowali i odrzucali.

¹⁴⁸ ST: Wj 21, 22-25.

¹⁴⁹ ST: Rdz 1, 28; Kpł 22, 24; Mdr 3, 14. NT: Mt 19, 12. Kastracja to praktyka wschodnia, która przybyła do świata śródziemnomorskiego z kultem Magna Mater; nie była wprost zakazana ani przez Stary Testament, ani przez prawodawstwo greckie czy rzymskie. Dopiero *Philo* wyraźnie określa się przeciw niej.

¹⁵⁰ ST: Wj 22, 18; Kpł 18, 23; Kpł 19, 19; 20, 15-16; Pwt 27, 21. Zoofilię potępiają ostro zarówno Stary Testament jak i Grecy i Rzymianie, trudno nawet wyliczać autorów, tak powszechna jest odraza do tego typu zachowań.

¹⁵¹ ST: Kpł 18, 19 (podobnie 20, 18); Syr 9, 1. NT: Rz 1, 26; Hbr 13, 4. Ten wiersz można rozumieć różnorodnie. Najbardziej prawdopodobne wydaje się interpretowanie go w duchu zakazu cudzołóstwa lub współżycia intymnego w czasie menstruacji bądź też podobieństwa do podstępu Onana. Słowo *aischyntos* ('bezwstydnny') to *hapax*.

¹⁵² ST: Kpł 18, 22 (podobnie 20, 13); 21, 15-16. NT: Rz 1, 27; 1 Tm 1, 10; 2 P 2, 7; 3, 17. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z mieszanką idei żydowskich (zakaz stosunków homoseksualnych, zoofilskich itp.) i greckich. Homoseksualizm nie był, mimo powszechnego przekonania, akceptowany przez wszystkich Greków; *Arystoteles* wyraża się o nim jako niezgodnym z naturą.

192. Niech kobiety nie naśladują współżycia sposobem mężczyzn.¹⁵³
 193. Nie oddawaj się cały bez panowania nad sobą pożądaniu niewiasty,¹⁵⁴
 194. bowiem pożądanie nie jest bogiem, lecz namiętnością wszystkich gubiąca.¹⁵⁵
 195. Kochaj swą małżonkę, cóż słodsze i bardziej męskie,¹⁵⁶
 196. nad to, gdy zgadza się żona kochana ze swym mężem aż do starości
 197. i podobnie małżonek wobec małżonki i nie zapadają w dzielące [ich] kłótnie?
 198. Niech nikt nie zawierając małżeństwa siłą nie łączy się z pannami.¹⁵⁷
 199. Nie wprowadzać do domu jako żony złej bogaczki,¹⁵⁸
 200. [gdź] będziesz niewolnikiem [takiej] małżonki ze względu na [jej] zgubny
 posag.
 201. Poszukujemy szlachetnych koni i oraczy
 202. byków o wysokich kłębach, także szczeniąt najlepszych,
 203. a nie klóćmy się nierozsądni, by poślubić [niewiastę] dobrą.
 204. Niewiasta nie odrzuca złego mężczyzny, gdy [ten] jest bogaty.
 205. Nie dodawaj małżeństwa do małżeństwa, zguby do zguby.¹⁵⁹
 206. Nie wchodź w spór o majątek z rodzeństwem.

¹⁵³ NT: Rz 1, 26. Stary Testament wprost nie mówi o stosunkach lesbijskich, natomiast wyraźnie negatywnie odnoszą się do nich pisarze żydowscy późniejsi, choćby niektórzy rabini, oraz Nowy Testament.

¹⁵⁴ ST: Prz 5, 20; Syr 9, 1. 2. Akathektos ('pozbawiony panowania nad sobą') to słowo posiadane dopiero od I wieku po Chrystusie.

¹⁵⁵ Ta myśl, zapewne wymierzona przeciwko nadmiernej czci Erosa wyrażanej w wielu miejscach przez starożytnych Greków, zbiega się z krytyką tegoż kultu podejmowaną przez stoików. Ten wiersz pośrednio wskazuje na monoteizm autora.

¹⁵⁶ ST: Prz 5, 18-19; 12, 4; 14, 1; 18, 22; 19, 14; 31, 11-12; Syr 7, 21. 28; 9, 5; 26, 3-23; 36, 22-26. NT: Ef 5, 25; Kol 3, 19. Ten i następne wiersze są bezpośrednio inspirowane fragmentem *Odysei* Homera (VI 182-184): (...) *Skarb to najcenniejszy w świecie, / Gdy małżonka z małżonką zgodna miłość splecie, / Duch jeden włada domem; wróg na to się krzywi, / Ciesz się druhy! A oni nad wszystkich szczęśliwi*, choć przecież i w biblijnych księgach mądrościowych nie brakuje pochwał życia rodzinnego.

¹⁵⁷ ST: Wj 22, 15-16; Pwt 22, 23-24; 23, 25. Amnesteutos ('nie zawierając małżeństwa') to słowo niezmiernie rzadkie, tu zaczerpnięte zapewne ze wskazanego fragmentu Księgi Wyjścia.

¹⁵⁸ ST: Prz 21, 19 (podobnie 25, 24); 27, 15; 31, 10-31 (Vulgata, poemat o dzielnej niewieście); Syr 7, 19. Ten i następne wiersze pochodzą od Theognisa (w. 183-190, przekład W Appela): *Kyrnie, szukamy baranów i osłów, a także i koni! Krwi szlachetnej, i każdy pragnie mieć z takich przychówek; / Człowiek szlachetny natomiast nie waha się wcale poślubić! Córki człeka podłego, byleby posag mu wniosła, / Także niewiasta nie wzbrania się pojąc człowieka podłego, / Byle majątek posiadał, zbytku chcąc zamiast szlachectwa, / Pieniądz się liczy; więc z córką podłego szlachetny się żeni, / Podły zaś z córką szlachetnych – miesza tak rody bogactwo. Jest to topos stoików i cyników.*

¹⁵⁹ NT: 1 Kor 7, 27; 1 Tm 3, 2. 12; 5, 9; Tt 1, 6. W Starym Testamencie zauważamy tendencje do pobłażania poligamii (np. w przypadku Salomona) oraz przyzwolenie na rozwody. Jezus Chrystus potępia stanowczo oba nurty, podając motywację teologiczną. Autor *Sentencji* przedstawia pogląd podobny, jednakże racje jego są, jak wynika z lektury, czysto praktyczne.

207. Nie okazuj gniewu swoim dzieciom, lecz bądź [dla nich] łagodny.¹⁶⁰
208. Jeśli twoje dziecko w czymś przewini, niech matka pokaże synowi, gdzie jego miejsce
209. lub [niech to uczynią] najczcigodniejsi w rodzie, lub starszyzna.¹⁶¹
210. Niech chłopiec nie zapuszcza bujnych loków,¹⁶²
211. nie zaplataj [mu] włosów na głowie i nie [oplataj jego głowy] ukośnymi pętlami bluszczu.
212. Nie przystoi mężczyznom nosić długie włosy, [jak] delikatnym kobietom.¹⁶³
213. Urodziwego dziecka strzec w jego młodości;¹⁶⁴
214. wielu bowiem popada w szal z żądzy obcowania z mężczyzną.¹⁶⁵
215. Strzeż dziewicy w szczelnie zamkniętych komnatach,¹⁶⁶
216. i do ślubu nie pozwalaj jej być widzianą przed domem.
217. Piękno dzieci jest dla rodziców trudne do upilnowania.
218. Kochaj przyjaciół do śmierci, wierność bowiem [wobec nich] jest najlepsza.¹⁶⁷
219. Obdarzaj krewnych czułością i pobożną zgodnością.¹⁶⁸
220. Szanować ludzi o siwych skroniach, ustępować starcom¹⁶⁹
221. siedzenia i wszystkich zaszczytów;
222. starcowi równemu ojcu pochodzeniem i wiekiem okazuj taki sam szacunek.

Panowie i niewolnicy (223-227)

W odróżnieniu od innych pisarzy, autor zbioru kładzie duży nacisk na relacje między panami a niewolnikami. W Grecji i Rzymie oraz wśród Żydów panowały dość po-

¹⁶⁰ ST: Prz 13, 24; 19, 18; 23, 13; Syr 7, 25. NT: Ef 6, 4; Kol 3, 21; 1 Tes 2, 7. Wiersz ten stanowi udane połączenie poglądów greckich i żydowskich w tym zakresie.

¹⁶¹ ST: Wj 19, 7; Pwt 21, 18-21; 1 Mch 14, 28. NT: Łk 22, 66; Dz 22, 5.

¹⁶² NT: Dz 21, 24; 1 Kor 11, 14-15. Wielu pisarzy antycznych wypowiadało się przeciw noszeniu przez mężczyzn długich włosów, także spoza kręgu żydowskiego; było to bowiem uznawane za oznakę zniewieścienia i rozprzężenia obyczajów. U kobiet skromność w zakresie fryzury i ubioru była uważana za świadectwo rozsądku i cnoty niewiasty.

¹⁶³ NT: 1 Kor 11, 14; 1 Tm 2, 9; 1 P 3, 3.

¹⁶⁴ Por. w. 190.

¹⁶⁵ NT: 1 Tm 1, 10.

¹⁶⁶ ST: Kpł 19, 29; 2 Mch 3, 19; Syr 7, 24; 26, 10; 42, 9-11. Polykleistos ('szczelnie zamknięty') to *hapax*. Troska o cześć niewiasty była ważna zarówno dla Greków jak i Żydów. Do dnia dzisiejszego w Grecji wyczuwa się pewien dystans i odsunięcie kobiet od swobodnej konwersacji z obcymi.

¹⁶⁷ ST: Prz 27, 10, 17; Syr 6, 14-15; 9, 14; 27, 18.

¹⁶⁸ ST: Kpł 19, 17; Prz 19, 17; Syr 25, 1; Jr 9, 4.

¹⁶⁹ ST: Kpł 19, 32; Hi 32, 4; Prz 16, 31; Syr 8, 6, 7. NT: Ga 2, 5; 1 Tm 5, 1. Szacunek dla starszych stanowił jeden z fundamentów społeczności patriarchalnych w starożytności, stąd nacisk na ten odcinek wychowania u Greków, Żydów i innych narodów. W tym fragmencie autor gra słowami *geron* ('starzec'), *geras* ('starość') i *geros* ('dar zaszczytny', 'cześć').

dobne poglądy na kwestię niewolnictwa i, mimo nietrafności większości tez dotyczących „wyzysku niewolników”, uważano ich za rzeczy, z którymi można było postępować według własnego uznania, nie wyłączając zabójstwa. Można więc uznać za *van der Horst* te wiersze za pozytywnie wyróżniający się dowód wielkiego humanizmu *pseudo-Fokylides*. Nazewnictwo niewolników jest różnorodne, co powoduje, że czytelnik nie nuży się powtórzeniami.

223. Słudze dać część należną [jego] brzuchowi.¹⁷⁰

224. Niewolnikowi to, co ustalone, przydzielaj, aby był ci życzliwy.¹⁷¹

225. Nie tatuuj niewolnika w gniewie.¹⁷²

226. Nie krzywdź niewolnika mówiąc o nim coś złego [jego] panu.¹⁷³

227. Przyjmuj rady od roztropnego domownika.¹⁷⁴

Epilog

Zakończenie tworzy z *prologiem inclusio*, dlatego należy się zgodzić z badaczami, którzy przyjmując ich jedność każą bądź zachować oba fragmenty w tekście, bądź obydwą odrzucić. Określenie „misteria” nie odnosi się tutaj do mistycznej religii, którą miałby być mozaizm, lecz wyraża „klucz mądrości”. Podobne klauzule odnaleźć można w tekstach napisanych w konwencji „dwóch dróg”. Nawiązując do tytułu w jednym z rękopisów, *W.T. Wilson* uważa całe dzieło za pozytywną krytykę piątowiecznego sporu o wartość *poezji* w dziedzinie wychowania.

228. Czystość [dotyczy] duszy, nie istnieją oczyszczenia ciała.¹⁷⁵

229. Takie [są] tajniki sprawiedliwości, nimi żyjąc¹⁷⁶

230. obyś zachował życie szczęśliwe aż do progu starości.¹⁷⁷

¹⁷⁰ ST: Koh 5, 11.

¹⁷¹ NT: Ef 6, 9; Kol 4, 1.

¹⁷² ST: Kpł 19, 28; Iz 44, 9. Eponeidizo (‘jestem rozgniewany’) to *hapax*. W Grecji i Rzymie zazwyczaj znakowano niewolników, gdy próbowali ucieczki.

¹⁷³ ST: Prz 30, 10 (za Vlg).

¹⁷⁴ ST: Prz 13, 3; 17, 2; Syr 10, 25.

¹⁷⁵ ST: Prz 20, 9; 24, 9-11; Syr 51, 28; Iz 1, 16. NT: Mk 7, 15; Łk 11, 39; J 13, 10; 15, 3; Dz 10, 28. Terminologia zastosowana w tym wierszu może pochodzić nie tylko ze środowisk żydowskich, ponieważ oczyszczenia były w religiach orientalnych, a także w Grecji szeroko rozpowszechnione. Myśl przypomina poglądy chrześcijańskie. *Van der Horst* zauważa, że *Philos z Aleksandrii* jest mniej radykalny w spirytualizacji oczyszczeń niż *pseudo-Fokylides*.

¹⁷⁶ ST: Ps 86, 11; 118, 19; Prz 11, 6. 15; 21, 21; Koh 7, 19; 12, 28; Mdr 1, 15. NT: Mt 13, 11 (podobnie Mk 4, 11); Ef 6, 3; Ap 10, 7.

¹⁷⁷ ST: Jr 6, 16-21. Geraos udos to sformułowanie homeryckie: *Iliada* XXII 60 („przy schyłku żywota”), *Odyseja* XV 246 i 348 (w tych wierszach przekład polski nie oddaje dosłownie terminów greckich).

WYBÓR Z LITERATURY PRZEDMIOTU:

Wydania

D. Young, *Theognis, Ps.-Pythagoras, Ps.-Phocylides, Chares, Anonymi Aulodia, Fragmentum Teliambicum*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, Leipzig ²1971 (reprint 1998). *Wydanie, na którym oparte są kolejne edycje.*

P.W. van der Horst, *The Sentences of Pseudo-Phocylides*, *Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha* 4, Leiden, 1978 (reprint 1997). *Linearny komentarz filologiczny i teologiczny z dołączonym przekładem angielskim.*

P. Derron, *Les Sentences du Pseudo-Phocylide*, Collection des Universités de France Série grecque 308 (Les Belles Lettres), Paris 1986. *Wydanie z przekładem francuskim oraz komentarzem–szkicem nt. literatury gnomicznej greckiej.*

Komentarze

– książki

J. Bernays, *Über das phokylideische Gedicht. Ein Beitrag zur hellenistischen Literatur*, Berlin 1856 (to samo w: idem, *Gesammelte Abhandlungen*, t. I, Berlin 1885, s. 192-261).

A. Farina, *Silloge pseudofocilidea*, Naples 1962. *Komentarz i przekład włoski.*

J. Thomas, *Der jüdische Phokylides. Formgeschichtliche Zugänge zu Pseudo-Phocylides und Vergleich mit der neutestamentlichen Paränese*, Freiburg-Göttingen 1992.

N. Walter, *Pseudo-Phokylides*, w serii: *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit* IV 3, Gütersloh 1983, s. 135-278. *Komentarz i przekład na język niemiecki.*

R. Weber, *Das Gesetz im hellenistischen Judentum. Studien zum Verständnis und zur Funktion der Thora von Demetrios bis Pseudo-Phokylides*, (Arbeiten zur Religion Geschichte des Urchristentums Band 11) Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien 2000. *Przed wszystkim s. 278-307 oraz literatury przedmiotu s. 481-519.*

W.T. Wilson, *The Mysteries of Righteousness. The Literary Composition and Genre of the „Sentences” of Pseudo-Phocylides*, Tübingen 1994.

W.T. Wilson, *Sentences of Pseudo-Phocylides*, (w serii: *Commentaries on Early Jewish Literature*), Berlin-New York 2005.

– artykuły

A. Beltrami, *Ea quae apud pseudo-Phocylidem Veteris et Novi Testamenti vestigiaprehenduntur*, „*Rivista di filologia e d’istruzione classica*” 36 (1908), s. 411-423. *Wybór cytatów arbitralny, lecz przydatny w analizie tekstu i miejsc paralelnych.*

F. Christ, *Das Leben nach dem Tode bei Pseudo-Phokylides*, „Theologische Zeitschrift” 31 (1975), s. 140-149.

P. Derron, *Inventaire des manuscrits de Pseudo-Phocylide*, „Revue d'Histoire des Textes” 10 (1980), s. 237-247.

P.W. van der Horst, *Pseudo-Phocylides and the New Testament*, „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche” 69 (1978), s. 187-202.

P.W. van der Horst, *Pseudo-Phocylides Revisited*, „Journal for the Study of the Pseudepigrapha” 3 (1988), s. 3-30.

P.W. van der Horst, *Pseudo-Phocylides on the Afterlife: A Rejoinder to John J. Collins*, „Journal for the Study of Judaism” 35 (2004) nr 1, s. 70-75.

J. Riaud, *Quelques observations sur les relations parents – enfants dans les Sentences du Pseudo-Phocylide*, „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses” 80 (2000) nr 1, s. 79-92.

– dzieła pomocnicze

J.E. Crouch, *The Origin and the Intention of the Colossian Haustafel*, Göttingen 1972, przede wszystkim s. 84-101.

M. Küchler, *Frühjüdische Weisheitstraditionen. Zum Fortgang weisheitlichen Denkens im Bereich des frühjüdischen Jahweglaubens*, Freiburg-Göttingen 1979, głównie s. 236-302 i bibliografia s. 593-672.

G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality and Eternal Life in Intertestamental Judaism*, Cambridge 1972.

K.-W. Niebuhr, *Gesetz und Paränese: Katechismusartige Weisungsreihen in der frühjüdischen Literatur*, Tübingen 1987.

Pominięto pozycje z początku XX wieku, jak prace K.F.A. Lincke czy M. Rosbroich'a, i starsze (z wyjątkiem pracy J. Bernaysa, ważnej i w dużej części aktualnej). Niewiele także wnosi angielski przekład tekstu z notami w zbiorze „The Old Testament Pseudepigrapha” p. red. J.H. Charlesworth'a (Garden City-New York 1983, s. 565-582). Do dzisiaj pracą niezastąpioną pozostaje wydanie z szczegółowym komentarzem Pietera Willema van der Horsta, który jest powszechnie uznawany za najlepszego znawcę „Sentencji” (por. tegoż artykuł w Anchor Bible Dictionary).

Michał Malinowski